

Informacijsko doba i homofilija: rasprava o doprinosu sociologije mreža

VJERAN KATUNARIĆ
Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet, Zagreb

UDK: 316.28
316.4.054::316.28
316.77:316.012
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. veljače 1999.

U članku je opširnije raspravljena Castellsova tvrdnja da nove globalizirajuće mreže "osnažuju prethodne društvene obrasce". Za razliku od makrofunkcionalizma (Markova o socijalnom integrativnom učinku informacijskog protoka) i nalaza mrežne analize u mikro-sociologiji (Granovetterova o "jakosti slabih veza"), Castells naglašava dezintegrativne učinke informacijske globalizacije i revitalizira tezu o "dualističkom društvu", tj. umreženim i neumreženim dijelovima svijeta. Informatizacija se u tom smislu može tumačiti i kao sredstvo širenja klasne homofilije (Blau) novih poslovnih mreža što komprimira ostale društvene mreže. Kritički raščlanjujući oba pristupa, informacijski optimizam i kvazisociološki dualizam, autor članka drži da evolucija tradicionalnih, nevirtualnih, društvenih mreža nije prestala, a da su globalne virtualne mreže nejedinstvene i višenamjenske. U zaključnom dijelu iznosi pretpostavke o mogućnostima razvijanja virtualnih i nevirtualnih društvenih mreža mimo trostrukog homofilijuskog obrasca (klasnog, vjerskog i etničkog).

Ključne riječi: INFORMACIJSKO DOBA, SOCIOLOGIJA MREŽA, HOMOFILIJA, DUALIZAM, ALTERNATIVNE MREŽE

Teško raspoznatljiva nova epoha

Od Japana početkom osamdesetih do Njemačke i Švicarske krajem devedesetih, vlade razvijenih zemalja najavljuju napuštanje stare industrijske epohe i ulazak u novu informacijsku epohu (Stichweh, 1998; Kriesi, 1998). Tako je Clinton 1995. godine simbolično otvorio novu epohu ponudivši svoju e-mail adresu kako bi ljudi širom Amerike i ostalog svijeta mogli s njim razgovarati. Dojam velikog otvaranja, međutim, ubrzo je izbljedio. Jedna je sociologinja iz Slovenije, na primjer, obraćajući se novoj adresi Bijele kuće, dobivala odgovore za koje je ustanovila da ih je ispisivao kompjutor iz svog programa, a nitko osobno ni neposredno. I u mnogim drugim slučajevima događaju se slične stvari. Poznatiji stručnjaci koji dobivaju mnogo elektronske pošte ne odgovaraju na većinu poruka nego ih škartiraju. Drugi poznati pak nemaju ili ne oglašavaju svoju virtualnu adresu, slično kao ni telefonske brojeve.

Premda još nedavno francuski filozof Pierre Levy oduševljeno piše o novom (informacijskom) "Potopu" i kompjutoru kao "Novoj Arki" (Levy, 1997), plima tehnokratskog optimizma, pokrenutog valovima izuma iz Silikonske doline, povlači se iz akademskog svijeta. U tim zajednicama poslovnih skeptika ne prednjače nužno tradicionalni humanistički tehnofobi poput sociologa. Nekoliko godina prije virtualizacije Bijele kuće, kompjuterski stručnjak Tom Forester utvrdio je da se "kompjutori infiltriraju u mnoga područja našeg društvenog života, ali ga ne preobražavaju" (navedeno prema: Hacker and Todino, 1996:76). Na sličan će način američki sociolog Manuel Castells u svom skorašnjem trosvesčanom hit-djelu o društvu informacijskog doba upozoriti da nove globalizirajuće mreže "osnažuju prethodne društvene obrasce" (Castells, 1997:1,363).

Ta konstatacija zaslužuje najveću pažnju i određenu doradu. U ovom ćemo se članku usredotočiti na doprinose mrežne analize u sociologiji koji su prethodili Castellsovu djelu, a koje nije uključio u svoja razmatranja. Zapravo, dva su puta u razvitku sociologije vodila inauguraciji "informatiziranog društva", "umreženog društva" i sličnih naziva novog doba. Je-

dan je makrosociološki i započinje radovima Bella i Parsonsa. Drugi, mikrosociološki put započinje Granovetterovim otkrićem "jakosti slabih veza". Ipak spoznaje iz mikro i makrosociologije na ovom se području, kao i na drugima, nerado međusobno povezuju. Činjenice o svakodnevnome društvenom životu i globalnim tendencijama razvitka društva još uvijek pripadaju teorijski i metodološki različitim predmetima. Udaljenost više i nije toliko velika između neofunkcionalizma, teorije racionalnog izbora i postmarksizma, zbog njihova rastućeg eklekticizma na općem teorijskom planu (polideterminizma) društvenog djelovanja, koliko u objašnjenju povezanosti makro i mikrorazine u ovom slučaju, tj. uzajamnog utjecaja globalne informacijske mreže i starih obrazaca društvenih mreža u lokalnim razmjerima. Što, dakle, znači da nove mreže "osnažuju prethodne"? Jesu li prve produžetak drugih ili način njihova uništenja?

Čini se da sociološki postmodernizam nikada nije bio privlačniji, ali ni na većem iskušenju, nego ovih godina. Unitarna arhitektura klasične ili postklasične teorije društva sve manje odgovara čudnoj zbivajućoj društvenih mutacija i replikacija u društvu današnjice. Međutim, napuštanje čvršćeg teorijskog okvira, ma kako elegantno izgledala zamjena "velike priče" nestašnom jezičnom igrom, dovodi u pitanje poziv društvene znanosti. Kako pomiriti samoosporavanje sa zahtjevom za relativno pouzdanim znanjem o lokalnom i globalnom društvu?

Podimo od onog što današnjem društvu daje neobičan izgled. Zapadna i istočna hemisfera sve je manje nalik roditeljskim oblicima kapitalizma i socijalizma u ovom stoljeću, dočim afrička i južnoamerička društva obnavljaju svoj dosadašnji oblik. Snažan tehnološki razvitak koji preskače velika područja svijeta, s jedne strane, ubrzano stvara još nevidene oblike proizvodnje i komunikacije, a s druge strane, tamo gdje su njegove "slijepe pjege", potiče obnavljanje nečeg već davno viđenog. Tako u istom vremenu ravnodušno supostoje virtualne zajednice diskutanata i realne refeudalizirane zajednice, dioničari i rentijeri potpuno kompjutoriziranih tvornica i ogromna nezaposlena sirotinja u najvitalnijoj dobi.

U takvim prilikama kazati da se društvo "nije bitno promijenilo" zvuči manje uvjerljivo pa i licemjerno nego, recimo, još u šezdesetim godinama ovog stoljeća. Tada je metafizička obrana "biti stvari" sa stajališta kritike kapitalizma mogla sebe opravdati velikim očekivanjima spram socijalizma. Sada taj redukcionizam više ne zadovoljava intelektualne potrebe ni preostalih marksista. Ne samo da kapitalizam nije ustuknuo pred raznim učincima svoje strategije u nezapadnim društvima, nego kao nesmiljeni pobjednik u hladnom svjetskom ratu odbacuje poražene: vanjsku periferiju i skupu domaću armaturu socijalne države koju je podržavao zbog prijetećeg držanja velikoga komunističkog protivnika. Pa ipak, barem kod kuće nije sve mogao demontirati. I dalje je mnogo udobnije živjeti u zapadnom kapitalizmu, koliko-toliko uravnoteženom socijalno-pravnim instrumentarijem, njemačkom ili francuskom, nego južnoameričkom ili balkanskom. Iako budi i lažne nade, ta činjenica još uvijek ohrabruje istraživačku spoznaju kao i one zemlje, poput nekoliko istočnoeuropskih, koje se grčevito bore da ne padnu na prostrano dno novog svjetskog poretka.

Osim toga, interesi za društvenim povezivanjem i razvojem na neprofitnoj osnovi nisu ni mogli nestati, jer valja spašavati kožu na način koji je neće ponovo oderati. No, kako naći partnera u nezavidnoj situaciji? Indijski autor Vilanilam ilustrira paradoks današnjeg "globalnog sela": od 100 stanovnika samo jedan je obrazovan iznad razine osnovne škole, 70 ne umije pisati ni čitati, više od 50 je pothranjeno, a njih šestoro ubire prihod čitava sela (prema: Mowlana, 1996:191). Takvo stanje izaziva revoltiranost koja iz "globalnog sela" često vodi u naručje vjerske i vojne sile srednjovjekovnog tipa. Antikapitalistički fundamentalizam, kojeg su se u međuvremenu odrekli gotovo svi marksisti, postaje ozbiljnom prijetnjom za narode kao i njegov antipod, "podivljali slon" svjetskog financijskog kapitalizma. Jedan oduzima slobodu u ime materijalnog preživljavanja, a drugi materijalna sredstva u ime slobode. Takav "deal" utvrđuje i granicu političke modernizacije. Pohod liberalne demokracije izvan Zapada

nalikuje ishodu Napoleonove ruske ekspedicije, izazvavši više protuzapadne nego prozapadne refleksije. Velika prostranstva u kojima vladaju liberalnoj demokraciji neskloni režimi nikada nisu bila podvedena pod kontrolu zapadnih saveznika kao u Njemačkoj, Japanu i Italiji nakon drugog svjetskog rata. Sadašnja retorika ljudskih prava slabija je zamjena za tu povijesnu akciju. Iskrenu zainteresiranost za sudbinu većine ljudi pod diktatorskim režimima čini se da gaje samo entuzijastične nevladine međunarodne organizacije, dok zapadnim vladama retorika ljudskih prava više služi kao alibi za neulaganje u privredni razvoj i demokratizaciju, jer to sve skupa "suviše košta".

Najzad, takva šepava globalizacija izaziva različite lokalne otpore: od klasičnog ekonomskog protekcionizma na razini nacije-države do novog populizma, poput zapatističkog pokreta u Meksiku, bolivijskog autocentrizma, novih lokalnih saveza, poput ruskog smeđecrvenog nacionalizma i nadnacionalnog islamskog fanatizma. Na svoj način se ni zapadni radnici i činovnici ne mire s logikom poslodavaca koja favorizira ekonomsku efikasnost nauštrb pune zaposlenosti. Posvuda se čini da društva pokušavaju pobjeći od čvrsto polariziranih uzora, onog što kulturni kritičari novog doba nazivaju "mekdonaldizacijom" i "svetim ratom" (Barber, 1998). Osobito je u slučaju potonjeg teško razlučiti kulturnu reakciju, brigu za očuvanje posebnosti nacionalnog ili vjerskog identiteta, od težnje lokalnih elita da svim raspoloživim sredstvima zadrže moć. Mnogim zapadnjacima također smeta što se njihova kultura pod izgovorom globalizacije u stvari amerikanizira. Francuska je tako prije nekoliko godina povela "sveti rat" čišćenjem jezika od tuđica poglavito angloameričkog porijekla. Ali, pitanje kulturnog prestiža manifestira dublju, političku zavist, koju je Max Weber bio prepoznao kada je o kulturi pisao kao pratilji *Machtstaat*. Međutim, takvom taštinom ne mogu se zamijeniti potrebe društvene većine za dobrima koje globalizacija ili sama nacija-država donosi ili ne donosi. U zemljama Istoka i Juga ljudi se sve teže opijaju koktelom siromaštva i sjajnog kiča vlasti. Parafrazirajući jednog današnjeg hrvatskog književnika, dade se zaključiti da domovina postaje "teško pitanje".

Mikropromjene su u sociološkom smislu podjednako izrazite kao i makropromjene. Cijena instrumentalizacije društvenih veza u ekonomski uspješnim zemljama plaća se erozijom međuljudskog povjerenja i solidarnosti - čak i tradicionalistički Japan potresaju korupcijski skandali. Ipak se ta cijena smatra manjom od štetnosti održavanja čvrstih i trajnih veza koje kao klike razaraju funkcije moderne organizacije. Ekonomski uspjeh porodičnog "mrežnog kapitala", poput malih tvrtki u Istočnoj Aziji (Putnam, 1995), nije ni mogao postati uzorom većih kapitalističkih poduzeća ili pak javnih ustanova, a slučaj jugoslavenskih samoupravnih poduzeća pokazao je upravo razornu snagu nepotizma (Rus i Adam, 1989).

Problem mikrodruštva je, zbog polarizirajućih uzora, srodan problemu makrodruštva. Na jednoj se strani strukturiraju različiti odnosi efikasne organizacije rada i poslovanja, na drugoj, lična odanost i potkupljivost. Jesu li mogući međusvjetovi radne klime i civilnog društva ili oni moraju propasti uslijed djelovanja gravitacijskih polja korporacijske bezdušnosti i mafijaške familijarnosti?

Današnja vizija nove epohe manje je jasna i jedva nadahnjujuća u odnosu na klasične vizije. Ovdje nema mjesta za optimume kao što je širokogrudni kapitalizam Spencerova "etičkog društva" ili udruženi proizvođač iz Marxove vizije socijalističkog društva. Jedini optimum postao je profiterski maksimum. Ostali, čija zaposlenost zavisi od mušičavosti tržišta ili kadrovske politike u državnim i javnim ustanovama nakon svakih višestranačkih izbora, grčevito se bore da ne izgube minimum.

Što nove, kompjutorizirane globalne mreže komunikacija u toj slici mijenjaju ili će još mijenjati? Prije nego se time pobliže pozabavimo, valja još jednom potisnuti metafizičku jezgru tog pitanja. Podozrivost prema novom rebusu kapitalizma nepotrebno usredotočuje pažnju na parmenidovsku nepromjenljivost kapital-odnosa u trenutku kada se ta bit moderne epohe sužuje u profitersku jezgru sa čvrstom membranom. Sadašnje društvo ne mora biti

bolje od prošlog da bi se promijenilo i zaslužilo epitet "novog", ma kako ono bilo razočaravajuće. Zbog toga valja osujetiti poriv na djetinji plač i raskinuti staru pupčanu vezu između sociologije i filozofije povijesti, da bi se ponio nimalo lak teret samostalne misli. Može li se sada sociologija, uz to u svadi s novim tehnokratskim optimizmom, sama kretati klasičnom širinom svog rasuđivanja i zabrinutosti, propitujući sudbinu društva od samoizolirajućih primarnih grupa do otvoreno tamnog horizonta svjetskog društva?

Blauovo pravilo homofilije

Sociološko rasuđivanje o novoj epohi nalazi uporište u barem jednoj analitičkoj tradiciji. Krug oko Petera Blaua sve više postaje uzorom za dobar dio sociologije kako bi se i u ova-ko otežanim uvjetima mogla održati na nomotetskoj razini. Doduše, Blauovi teorijski radovi odbijaju mnoge čitatelje zbog preopširnog formalnog teoretiziranja. Ipak kroz te jezične oblake probilo se par teorema koje postaju ključnom referencom kako novog funkcionalizma tako i drugih pravaca zainteresiranih za ustanovljavanje pravilnosti u načinu povezivanja društvenih grupa u različitom razvojnom kontekstu. Podsjetit ćemo na oba njegova teorema, kao i na to da njima Blau zapravo doraduje, ali i omeđuje doseg Durkheimove koncepcije mehaničke (segmentacija) i organske solidarnosti (fragmentacija) (usp. Katunarić, 1988). Prvi govori o tome da su u homogenim društvima parametri društvenog položaja (bogatstvo, moć i ugled) paralelni. Jednostavnije rečeno, oni koji drže jedan monopol nad važnim resursima, drže i ostale. To ima za posljedicu grupnu zatvorenost i formiranje isključivog identiteta. U heterogenim društvima, pak, parametri su ukršteni. Oni koji drže jedan monopol ne moraju držati i ostale, pa je grupni identitet višestruk ili podijeljen. Iz toga proizlazi pravilo po kojem je jačina unutargrupnih veza obrnuto proporcionalna jačini međugrupnih veza i obrnuto (Blau, 1977). To je pravilo bilo podvrgnuto kritikama i empirijskim provjerama (Blau, 1982), te se održalo u ponešto izmijenjenom obliku koji govori o odnosu između društvene diferencijacije, tj. diobe društva, i interakcije. Naime, međugrupne veze nisu čista protuteža unutargrupnoj koheziji niti moraju imati dezintegrativan učinak na potonju. Novo povezivanje izvana može također dovesti do (novog) grupiranja po društvenoj bliskosti. To je pravilo **homofilije** (Blau, 1977; McPherson and Ranger-Moore, 1991; Mark, 1998). Homofilijaska veza znači da ljudi stupaju u interakciju sa sebi sličnima po klasnoj i sociokulturnoj (vjerskoj i etničkoj) pripadnosti. Klasna struktura je piramidalna pa su, ističe Blau, prijateljske veze među donjim klasama čvršće i trajnije, slične rodbinskim; one su takve i stoga što su donje klase brojnije, ljudi će u njima lakše pronaći blisku vezu. U gornjim klasama, pak, veze su površnije - objektivno i stoga što je visokih položaja relativno malo - pa se mora više ulagati u njihovo održavanje. Što se tiče interakcije unutar vjerskih ili etničkih skupina, one su naprosto učestalije nego interakcije između tih skupina. Nijedna društvena promjena u modernoj epohi nije poremetila to pravilo.

Takva spoznaja nije, dakako, ohrabrujuća i zacijelo bi razočarala Durkheima. Blau i njegovi sljedbenici također znaju da homofilijaska interakcija (neutralniji izraz koji prethodi Huntingtonovu "sudaru civilizacija") duboko proturječi težnji k integraciji društva na osnovama modernih ideologija univerzalizma i egalitarizma, a po tome i temeljnim ljudskim pravima. Stoga se postavlja pitanje: da li nove mogućnosti komunikacije putem informatičkih mreža, kao i sve veći protok informacija, učvršćuju homofilijaski karakter društva ili ga narušavaju?

Društvo integrirano informacijama?

Pojam "informacijsko društvo" potječe iz 1962. g. od američkog ekonomista Fritza Mac- hlupa. Njime je on označio pojavu nove kategorije zanimanja kao "proizvođača znanja", u što je svrstao sve nemanuelne radnike te škole koje ljude obrazuju za takva zanimanja (Mac-

hlup, 1962). Godinu dana nakon toga japanski kulturolog Umesao Tadao definira informacijsko društvo u danas standardnom značenju, kao medij masovne komunikacije i grupe koje njima upravljaju manipulirajući simbolima i koje, zahvaljujući tome, stječu izvanrednu društvenu moć (prema: Dale, 1996). Američki ekonomist Peter Galbraith 1967. g. u svojoj knjizi *Nova industrijska država* ističe da gubljenjem moći radničkih sindikata u razvijenim zemljama sve više jača "tehnostuktura" sastavljena od znanstvenika, inženjera, edukatora, javnih službenika, novinara, pisaca i umjetnika (Galbraith /1967/ 1972).

Na takvom tragu nastaju u SAD-u prve sociološke koncepcije novog doba: Daniel Bell najavljuje uspon društva u kojem prevladavaju "uslužne djelatnosti" (Bell, 1973), dok Talcott Parsons vidi u sveučilištima i istraživačkim institutima glavne proizvođače znanja, a masovne medije kao sektor "obrade informacija" (Parsons and Platt, 1973). Od tada, međutim, pa sve do prije par godina, do spomenutog Castellsova djela, koncepcija "informacijskog društva" u sociologiji stagnira (Stichweh, 1998). Osim sistemskoteorijske koncepcije Niklasa Luhmanna, koja ni nije dalje primjenjivana, o trostrukoj selektivnoj obradi informacija u uvjetima (ne)izvjesnosti (Luhmann, 1986) - pojmovi "informacija", "znanje" i "komunikacija" ostali su slabo razlučeni. U djelima Habermasa i Bourdieua, na primjer, ti su pojmovi relativizirani (prema različitim /sup/kulturama, odnosno društvenim klasama).

O tome kako rast informacija utječe na društvo tek se odnedavno može nešto više kazati, zahvaljujući nekolicini radova u kojima se makrosociološkoj koncepciji Durkheima i Spencera pridodaje informacijska komponenta kao i Blauovo pravilo. Informatizacija je razlog izvjesnog optimizma, a Blauovo pravilo pesimizma, a analogno proturječe, kao što ćemo vidjeti, unio je i Castells u svojoj postmarksističkoj analizi informacijskog društva.

U prvom radu, Jonathan Turner među glavne integrativne sile modernog društva ubraja: strukturalnu međuzavisnost (tržište), centralizaciju političke moći, višestruku grupnu pripadnost, društvenu pokretljivost, univerzalističke vrijednosti, pravnu regulaciju, novac i - medije (Turner, 1995). U takvom nizu informacija predstavlja simboličku silu ugrađenu u sustave znanja i vjerovanja kako bi se pospješila društvena interakcija i cirkulacija. Doista, integratori društva traže dosta informacija kako bi se održavali i razvijali, budući da se, za razliku od dezintegratora, više susreću s nepoznatim i novim okolnostima. To potvrđuju i istraživanja na drugim područjima, od društvenih predrasuda do kulturnih kontakata (usp. Hofstede, 1991; Abric, 1995). S druge strane izgleda da se takvo makrosociološko teoretiziranje odvija u vakuumu jer ne zrcali razmjere (dez)integracije stvarnih društava. Integrativni kapacitet tržišta i države, kao i društvena pokretljivost i višestruko grananje identiteta, ipak su ograničeni. Na primjer, broj i razmjena informacija pa i komunikacija stavova u diplomaciji između Amerike i Izraela može rasti u nedogled, a da to ne urodi približavanjem njihovih gledišta oko palestinskog pitanja.

Slučaj neprotjecanja informacija između dviju grupa, utaborenih u svojim čvrstim uvjerenjima, ilustrira Durkheimov pojam **segmentacije** o kojem i Blau i Turner govore kao integraciji na najnižoj razini unutrašnje diferencijacije. Ona ima za cijenu "institucionalni izomorfizam" i posvemašnji prekid vanjskih veza. Dakle, koji stupanj rasta i cirkulacije informacija može dovesti do približavanja, odnosno integracije društava? Može li se, unatoč takvoj mogućnosti, replicirati homofilija, a s njom i diferencijacija/dezintegracija u novom obliku? Prisjetimo se zapažanja Immanuela Wallersteina da klub razvijenih zemalja ili područja ostaje već vjekovima isti, samo što jedni ispadaju dok drugi upadaju na njihovo mjesto (Wallerstein, 1985). Da ne govorimo o jazu između siromašnih i bogatih koji nikada u povijesti nije bio veći, uključujući i Rim u doba Krasa (Mann, 1986).

Na takve primjedbe funkcionalisti mogu odgovoriti protuprimjedbom da tamo gdje ne prodiru i ne razmjenjuju se (važne) informacije ne mogu zaživjeti ni ostale sile modernizacije. Potonje su, od pravne države do modernog menadžmenta, dapače, uvjet korisnosti informacijskog protoka. O takvoj perspektivi govori drugi važan rad na ovom području. Mladi je

američki sociolog Noah Mark simulirao makrosociološki model Durkheima i Spencera i to na osnovi 500 rundi interakcija (razmjena informacija) unutar grupe od maksimalno 1000 članova. Njime je testirao nekoliko hipoteza u kojima je križao varijable kulturne homogenosti, društvene diferencijacije/dezintegracije i veličine grupe s varijablom rasta informacija, odnosno (grupnog) pamćenja, mjerenim rastom ili padom broja uzastopnih interakcija. Dobio je sljedeće rezultate (Mark, 1998). Prvo, porastom pamćenja (sposobnosti uskladištenja informacija) opada socijalna diferencijacija. Drugo, porastom pamćenja (informacija) pojedinaca raste veličina grupe. Treće, oboje - opadanje socijalne diferencijacije i rast grupe - ograničeni su homofilijom strukturom društvenih veza. Međutim, do učvršćivanja homofilijске interakcije, tj. priznavanja kategorija vjerske, etničke i klasne pripadnosti, dolazi nakon što su uspostavljeni socijalna diferencijacija i odgovarajući grupni identitet (kulturna diferencijacija). Četvrto, socijalna diferencijacija, koja može dakle biti i vodoravna (vjerska, etnička), pruža osnovu za nejednaku raspodjelu vrijednih resursa putem mrežnih veza. Međutim, što je više zajedničkih informacija u nekom sustavu (društvu), manji je stupanj socijalne diferencijacije i (socioekonomske) nejednakosti. Naposljetku, interakcije između članova različitih (pod)grupa, uključujući razmjenu informacija i kulturnu razmjenu, dugoročno vode (kulturnoj) konvergenciji: sve dok (pod)grupe prestanu biti međusobno različite.

Autorov dalekosežni, evolucionistički informacijski optimizam predstavlja novo poglavlje u pristupu istraživanju društva informacijskog doba, ali otvara i nove probleme. Jedan od njih je izraženi interkulturni optimizam spram homofilijuskog pesimizma, "sudara civilizacija". Optimizam je utoliko prihvatljiv što kulturni determinizam ne shvaća statički nego dinamički, pri čemu informaciji određuje transcendirajuću putanju. Time se podrazumijeva da u gotovo svakoj (sup)kulturi postoji spremnost na otvaranje i razmjenu.

Međutim, tu se nameću i takva pitanja za čije razmatranje sama funkcionalistička škola nije pogodna. Jedno se tiče doseg konvergencije i društvene integracije. Ti se procesi uglavnom odvijaju površinski. Primjer pruža položaj novih manjina u Zapadnoj Europi nastalih iz gastarbajterskih migracija. One su pravno i tržišno donekle integrirane, ali segregacija i ksenofobija spram većine tih grupa nije splasnula ni tridesetak godina nakon njihova ulaska u europski prostor - unatoč oblikovanju politički korektnog jezika u medijima, dakle javnim informacijama (usp. Čačić-Kumpes, 1998).

Zatim, tu je pitanje informacija o drugima koje su strateški oblikovane dvostruko, selektivno nas približavaju nekim drugima, a udaljavaju ili suprotstavljaju ostalim drugima. Bilo kao prodajna roba ili dio obrazovnog programa ili propagandnog rata, informacija, poput Baconove slike o luči znanja, osvjetljava dio prostora, a zamračuje ostale. Njezin je stereotipni obrazac postao neizbježan u sustavu masovnih medija. U vijestima o drugima, od CNN-a do HTV-a, mi jedva razaznajemo na kojem se području odvijaju dramatični događaji, a što se u takvoj obradi informacije zbiva s ljudima da i ne govorimo. Mogućnost da, na primjer, putem kompjutorski posredovane veze stupimo u kontakt s nekima čija nas sudbina u tim događajima zanima ili mogućnost da na neki izdvojeni račun uplatimo novac za koji opet ne znamo u čije će ruke dospjeti - takav prodor solidarnosti malo je vjerojatan mimo mreže naših redovitih kontakata. Ta je mreža mala, a svijet tako ogroman i umrežen komunikacijskim vezama za koje se čini da imaju neku drugu namjenu. "Može li informacijsko društvo proizvesti kvalitativne promjene u tradicionalnim oblicima komunikacije i potom preobraziti društvene strukture te hoće li takve društvene strukture zahtijevati novu etiku?" (Mowlana, 1996:192).

Društvena mreža: u čemu je jakost slabih veza?

Izum termina "društvena mreža" može se pripisati sociologiji, budući da ga već 1939. godine upotrebljava Norbert Elias u jednom formalnom, Gestalt smislu, kao "mnogostruki

splet nevidljivih niti” koje povezuju pojedince, a promjenom jednog spleta mijenjaju se i ostali (Elias, /1939/ 1988). Takvo se značenje “mreže” u bitnome zadržalo do danas. Ali otkriće društvene mreže kao empirijske činjenice da tradicionalne zajednice, zasnovane na rodbinskim vezama, uslijed modernizacije u mnogim krajevima svijeta ne gube na značaju, nego se uklapaju u novu industrijsku i urbanu sredinu - pripada antropologiji (vidi: Aronson, 1970; Boissevan, 1974; Katunarić, 1988). Pa ipak, odlučujući analitički proboj učinjen je u mikrosociologiji mreža zahvaljujući istraživanjima Marka Granovettera (1973; 1982; 1985). Njegov glavni nalaz odnosi se na kategoriju “slabih veza” ili poznaničkih veza. Za razliku od “jakih veza” - rodbinskih, prijateljskih i sličnih - “slabe veze” često su od presudne koristi ne samo za pojedinca koji hoće doći do važnih informacija, pronaći zaposlenje ili napredovati u karijeri, nego i više od toga. Putem “slabih veza” izgrađuju se mostovi između tradicionalno zatvorenih grupa. “Slabe veze” donose pomak k modernoj društvenoj strukturi i organizaciji te ujedno omogućuju zamašniju integraciju društva. Stoga ih Granovetter dovodi u vezu s Blauovim prvim pravilom: uvjet za izlazak iz homogenog društva, podijeljenog na manje intimne grupe, u heterogeno društvo s otvorenijim grupama upravo je međusobno povezivanje (nekih) članova tradicionalno zatvorenih grupa na osnovi drukčijih interesa, onih koji ne vode trajnim vezama poput prijateljstva. Međutim, kako napominje Granovetter, stare, “jake veze” mogu se potpuno ili djelomice preobraziti u slabe.

I druga istraživanja ukazala su na različitu namjenu mreža. Rodbinu, prijatelje i poznanike koristimo za zadovoljenje široke skale potreba, od emocionalnih do novčane i druge materijalne pomoći (Wellman, 1982; Ferrand, 1991). Same mreže, pak, ili njihovi dijelovi mogu trajati duže ili kraće vrijeme (Aldrich, 1982; Degenne, Flament, 1984). Uglavnom, pojam “mreža” sve više zamjenjuje tradicionalna značenja pojmovna “zajednice” i “grupe” u sociologiji, budući da društvena interakcija nema jasne granice, nego se zrakasto širi ili neuredno prekida. Unatoč takvoj nepravilnosti, postoje strukturna ograničenja u slobodi i načinu umrežavanja, što ukazuje na utjecaj makrorazine društva na mikrorazinu. Prvo, broj veza i opcija raste s društvenim položajem: u gornjim je klasama više nego u donjima moguće sklapati “slabe veze”. Drugo, društveni kapital mreža općenito se razlikuje od ekonomskog kapitala, veza koje proizvode ekonomsku dobit, i kulturnog kapitala, veza koje proizvode znanje. Društveni je kapital manje podložan institucionaliziranim pravilima ponašanja (Woong and Salaff, 1998). Nadalje, on pruža osnovu za izgradnju alternativnih oblika javnog mnijenja (Schenk, 1993) te moći i kolektivnog identiteta (Wilson, 1998). U razvijenim zemljama društveni kapital mreža dodatni je izvor reprodukcije društvene nejednakosti (u sjeni institucionaliziranih društvenih nejednakosti, formalnopravne zaštite privatnog vlasništva), dok je u manje razvijenim zemljama također izvor trajnosti patrimonijalne uprave, političkog klijentelizma, korupcije i mafijaških organizacija, ali i izvor kontraorganizacija, uključujući različite društvene pokrete (usp. Fox, 1994; Castells, 1998, 3).

Izvedeci mikrosociološke uvide na makrosociološki plan, postavlja se pitanje u kojoj mjeri Granovetterovo otkriće može rasvijetliti fizionomiju društva informacijske epohe, dokle dopire “jakost slabih veza”. Po svemu sudeći, “slabe veze” čine homofiliju gornje društvene klase specifičnom. Gornja se klasa otvara unutar vlastitih redova, omogućujući povezivanje i razmjenu među nositeljima viših društvenih položaja. Istovremeno se zatvara kako bi zapriječila pristup nečlanovima, tj. pripadnicima nižih klasa. Ona se, međutim, izvana sve više otvara u vodoravnom smjeru. Informatizacija ekonomije, političkog odlučivanja, interkulturalnih komunikacija i drugih područja može imati šire civilizacijske učinke, ali je glavni učinak društveno pristan: daljnjsko komuniciranje putem globalnih mreža produžuje “slabe veze” unutar gornje klase u smjeru internacionalizacije. Nova homofilija stoga ne nalikuje patrimonijalizmu ni provincijalizmu starih gornjih klasa. Ona se lišava atributa nacionalne ili vjerske vezanosti, a usavršuje profil mondene elite ili barem životni stil (skupi auti i odijela, bazeni, prestižne škole za djecu, ljubavnice, itd.). I retorika novog nacionalizma istočnoeuropskih elita postaje sve bljedom, budući da su one daleko manje zabrinute za nezavidnu

sudbinu pučke mase u svojim zemljama nego za vlastiti sjaj. Ipak, te elite najviše razotkriva njihova makroekonomska politika kojom se nacionalno bogatstvo rasprodaje nekolicini domaćih ili stranih poduzetnika, bez obzira kojim slijedom.

U isto vrijeme, društvene veze prema vjerskoj i etničkoj pripadnosti, pretežno zasnovane na "jakim vezama", prevladavaju u donjim društvenim klasama. Njihov potencijal "slabih veza", tj. kolektivne organizacije i mobilizacije, sve više slabi u oronulim ustanovama radničkog pokreta, odnosno sindikata. Te su klase sve privrženije udruživanju na lokalnoj, nacionalnoj i vjerskoj osnovi pa ideju primordijalnog srodstva protežu na "svoju" državu i Crkvu. Od političke elite traže da javne ustanove postanu jamcima ekonomskog blagostanja i socijalne sigurnosti. U to ih povremeno, u oči višestranačkih izbora, uvjerava demagoška, bilo nacionalistička ili regionalistička, retorika političkih elita, a povremeno i vjerska elita koja poručuje kako je Bog na strani siromašnih i poniženih. Takvi sedativi imaju, međutim, kratkotrajan učinak. Prava uzdanica vlasti i dalje ostaje represivni aparat koji "kirurški" odstranjuje nesuglasne pojedince ili grupe od suglasne većine.

Čitava ta panorama podsjeća na odnos između multikulturene aristokracije prije nastanka modernih nacija-država i donjih slojeva podijeljenih u vernakularne zajednice. I površan pogled na današnje međunarodne migracije ukazuje na sličnu tendenciju. Profesionalne elite, uključujući poslovne ljude i profesionalne sportaše, lako se uklapaju u internacionalne i transnacionalne timove. Političke se elite također rado kreću u međunarodnim vodama te uspostavljaju kontakte i s predstavnicima nenaklonjenih država. Dotle se manje kvalificirana i nekvalificirana radna snaga, kao i prognanici i izbjeglice, u inozemstvu smještaju u segregirane prostore. Njihovi potomci mogu postati multikulturenima ukoliko pobjegnu iz roditeljskog geta.

Što sa svim tim ima tehnologija kompjutorski posredovane komunikacije nove informacijske epohe? Ona tehnički otvara veće mogućnosti širenja "slabih veza", ali taj radijus je varljiv kao i kod telefona. Možemo telefonirati svakom tko nam je interesantan, ali to iz razumljivih razloga ne činimo niti ćemo, ako i pokušamo, polučiti željeni učinak, utvrditi vezu.

Globalno umrežavanje: kompjutorizacija "slabih veza" - degeneracija društva?

Ako jednom kompjutor s modemom postane pristupačan mnogo većem broju ljudi, kao danas telefon, hoće li se promijeniti dvostrana/dvoklasna priroda postojećih društvenih mreža i sama tehnologija poprimiti ljudskije lice? Odgovor Manuela Castellsa vrlo je skeptičan: za razliku od drugih masovnih medija, kompjutorski posredovana komunikacija, unatoč svom brzom širenju, ne samo da neće u skorjoj budućnosti dostići razmjere difuzije ostalih medija, nego će "za dugo vrijeme isključiti veliku većinu čovječanstva" (Castells, 1997,1:358).

Po njemu, odnos između tehnologije i društva slijedi opće pravilo što ga je ustanovio povjesničar tehnologije Melvin Kranzberg, a koje Castells, valjda ironično, naziva "zakonom". Zakon glasi: "tehnologija nije ni dobra ni loša niti neutralna" (Castells, 1997, 1:65). Takvih razbarušenih iskaza ima dosta u Castellsovu djelu iz čega postaje očito da on napušta nomotetski jezik funkcionalizma i marksizma u prilog dekonstrukcije u smislu postmarksizma. U takvom okviru ima ostataka klasne analize društva - Marxova dvojca "kapital-rad", Habermasova "sistem-društveni svijet", Touraineova "sistem-društveni pokret" i sličnih. Međutim, ti se elementi više dijalektički ne suprotstavljaju - "donji" je element u ruševnom stanju - niti se nazire klica bolje ili pravednije organiziranog društva. Informacijski umreženo društvo lomi se na dva dijela. Prvi dio čini sustav kapitala koji se, zahvaljujući novoj tehnološkoj "perestrojci", usavršava do neslučenih razmjera. Drugi dio je akcidentalan ostatak društva, radno plus "neumreženo" stanovništvo, i taj dio degenerira. Taj jaz će se i dalje povećavati. Svijet se doista globalizira, a tehnologija stvara novu, virtualnu stvarnost i preokreće konvencionalni odnos između prostora i vremena ("prostor se kristalizira u vrijeme" - glasi

Castellov *remake* Marxove rečenice iz *Grundrissa* o vremenu kapitala koje je "pojelo prostor". Ali, koristi od nove tehnološke revolucije crpi vrlo mali dio društva, u vidu finansijskog kapitala, obavljajući svoje operacije istovremeno širom svijeta. Iako brzim zgrtanjem ogromnog bogatstva uništava radnu motivaciju stanovništva - pokazujući kako se više ne isplati ulaganjem na dužu stazu odgađati zadovoljenje potreba - taj veliki špekulant nema konkurenta koji ga može u stopu pratiti te uhvatiti i smijeniti. Tako, zaključuje autor, finansijski kapital putem multimedija stupa u interakciju (*interacting*), a ostali su objekt interakcije (*interacted*).

Stoga je Castells podozriv prema globalizaciji, što danas više nije neobično ni za radikalnije kritičare kapitalizma, kao što su donedavni marksistički globalisti (usp. Greider, 1997). Globus je isprepleten velikom mrežom, meta-mrežom, u posjedu najbogatijih i najmoćnijih ponajmanje zabrinutih za ostatak čovječanstva. Izvore otpora takvom zaposjedanju svijeta Castells vidi u lokalnim pokretima. Njegov raspon relevantnih kontrapokreta širi je od Touraineova i obuhvaća sve romantizme "zajednice" koji se nisu u međuvremenu izrodili u fašističku utopiju - od ekološkog i feminističkog pokreta pa sve do obrambenih nacionalizma. Društveni identitet oduvijek se pa i sada gradi odozdo, u krajnjoj instanci od individualnog ega koji traži podršku u manjoj grupi, budući da se u velikoj gubi. Stoga *Self* stoji na suprotnom polu od *Net*. Doduše, Mreža pruža mogućnost izražavanja različitih identiteta, budući da je po svojoj naravi acentrična. I urbani hakeri koji upadaju u sustave strogo čuvanih informacija i ruralni zapatisti koji svoje postojanje i zahtjeve oglašavaju putem Interneta koriste upravo takvu mogućnost.

Ali znamo da se od zastava ne pravi kruh, da je lako kazati tko smo, a mnogo teže plaćati mjesečne račune. Sam Castells zaključuje da je dosadašnja materijalna bilanca novog doba porazna. Poražen je, prije svega, ljudski rad, snaga koja je bila temelj industrijskog kapitalizma: "kapital nastoji pobjeći u svoj hiperprostor čiste cirkulacije, dok rad rastače svoje kolektivno biće u beskonačnu varijaciju individualnih postojanja" (Castells, 1997,1:475-6).

Prateći daljnje Castellsovo uopćavanje dolazimo i do najizazovnije točke njegova razmatranja: "N/ladajuće funkcije organizirane su u mrežama svojstvenim prostoru protjecanja */space of flows/* koji ih povezuje diljem svijeta, dok fragmentira podređene funkcije, kao i ljude, u višestruki prostor mjesta */space of places/*, sačinjen od lokacija koje se sve više segregiraju i međusobno iskapčaju... Kraj povijesti, ozakonjen cirkulacijom kompjutoriziranih finansijskih strujanja ili trenutačnosti kirurških ratova, nadvladava biološko vrijeme siromaštva ili mehaničko vrijeme industrijskog rada. Socijalna konstrukcija novih vladajućih oblika razvija meta-mrežu koja iskapča nebitne funkcije, podređene društvene grupe, i obezvrijedene teritorije. Na taj način stvara se beskrajna društvena udaljenost između meta-mreže i najvećeg broja pojedinaca, djelatnosti i lokaliteta širom svijeta. To ne znači da ljudi, lokaliteti i djelatnosti nestaju. Ali nestaje njihovo strukturalno značenje podvedeno pod nevidljivu logiku meta-mreže gdje se proizvode vrijednosti, stvaraju kulturni kodovi i odlučuje o moći. Novi društveni poredak, umreženo društvo */the network society/*, za sve veći broj ljudi izgleda kao metadruštveni nered. Naime, kao automatizirani, slučajni slijed događaja, deriviran iz nekontrolabilne logike tržišta, tehnologije, geopolitičkog poretka ili biološke određenosti." (Castells, 1997,1:476-7).

Osim što impresionira ostrim i kritički opravdanim presjekom koncentracije svjetskog bogatstva i moći, Castellsova dijagnoza i zbunjuje. On dvostruko vrednuje novo doba, hvali tehnologiju, a društvu daje neprolaznu ocjenu, što je način kvazisociološkog rezoniranja sklonog tehnokratizmu. Naime, nepobitna je činjenica da je kompjutorizirana meta-mreža nadmašila sve ostale društvene mreže svojim organizacijskim obujmom, djelotvornošću i brzinom protoka informacija koja dovodi do vremensko-prostornog paradoksa. Također je nedvojbeno da je tehnološki razvitak ušančen u strategiji grupa koje na tržištu imaju finansijsku prednost, kao i ustanova koje, poput državne administracije i vojnog establišmenta, imaju veliku izvršnu i finansijsku moć. Međutim, taj uredan nomotetski okvir napadno strši spram ok-

vira u kojem Castells, u daljnja dva toma svog djela, opisuje i objašnjava sve ono što se u društvu (informacijskog doba) istovremeno zbiva izvan meta-mreže: od vjerskog fundamentalizma do opadajuće moći nacionalne države (Castells, 1997, 2), od propalog nasljeđa sovjetske *perestrojke* do Talibana koji premlaćuju žene na ulicama Kabula (Castells, 1997, 3).

Taj društveni svijet Castells prikazuje izgubljenim u beskrajnom neredu. Kao neka zaostala vrsta, ne može se dalje razvijati ni izrasti izvan lokalnih okvira, već u razmrvljenom stanju supostoji uz Mrežu, zapravo u njezinoj sjeni. "Kraj povijesti", kao interpretativna figura postmodernizma, tako dolazi u znaku tehnokratske gnoze i sociološke agnostike. Kako inače razumjeti ovu opću prosudbu: "izvanredan je jaz između naše tehnološke prerazvijenosti i naše društvene podrazvijenosti" (Castells, 1997, 3:359) - nego kao uzmak sociološke misli, doduše ne po prvi put u njezinoj povijesti, u odlučujućem trenutku kada prekontrastiranu crno-bijelu sliku treba obojiti, učiniti stupnjevitom?

Dualizam u sociološkoj teoriji, od Marxa i Durkheima do Habermasa i Castellsa, po čemu je jedna sfera društvenog života razvojno ili moralno superiorna, ili pak posve drukčije funkcionira, u odnosu na drugu - dakle, ideja "dvaju svjetova" - proizvodi velike teškoće, barem u ovakvom analitičkom okviru. Teško je dokazati da su se bilo koje sposobnosti ljudi razvile nauštrb drugih sposobnosti, jer tako restriktivni uzor većina (ljudi i zemalja) ne može slijediti. Mikrosociološka analiza, u funkcionalističkoj i interakcionističkoj varijanti, opravdano je odbacila kao nerealnu predodžbu o "zajednici" koja se stvara kao, uspješni ili neuspješni, antipod institucionalnoj ili sistemskoj sferi društva. Ni na jednoj strani nema tako savršena kontrapunktiranja, kao što u našim svakodnevnim odnosima spram drugih nema oštrih granica između "nas" i "njih", premda se rasističke i slične ideologije uporno trude povući oštru crtu između oblika društvenog identiteta. Napose, svi društveni pokreti koje poznajemo sačinjeni su od bezbrojnih trzavica i rivalstava koji izviru iz "njegova veličanstva" Ega, istog onog koji gradi i razara osporavane povijesne sustave vlasti, privređivanja ili znanja. Prednost je mrežne analize u sociologiji spram dualističkog strukturalizma što pokazuje kako se društvene veze zrakasto šire ili nepravilno povlače, ovisno o situaciji, a ne o obrascu.

Dualističkim se rezom, doduše, izrađuje elementaran hipotetski okvir, stvara spoznajna napetost kao i moralna zabrinutost, ali se bez daljnje razrade dosta gubi od uvida na teorijskom kao i moralnopraktičnom planu. Tako ne ostaje ni traga od očekivanja Granovetterove mrežne analize o značajnim izgledima kolektivnih akcija zapostavljenih društvenih grupa na osnovi izgradnje premošujućih "slabih veza". Po Castellsu, značajne mostove između (relativno zatvorenih) grupa okupirala je Mreža. Znači li to da (ponovo) živimo u totalitarizmu ili je naša optika preslaba? Naravno, u ovom trenutku ne možemo pružiti empirijske dokaze protiv hipoteze totalitarizma, ali se iz samih Castellsovih premisa dađu izvesti drukčiji teoremi.

U režimu Mreže kao ni u neumreženom društvu stvari se ne odvijaju jednoznačno. Ako Mreži više nije inherentno Blauovo pravilo trostruke homofilije (Castells ga ni ne spominje), budući da je dominacija transnacionalna i transreligijska, tj. samo klasna - na primjer, velike multinacionalne korporacije postale su od osamdesetih godina "apatridske", one nemaju domicila niti se znađe tko ih kontrolira (usp. Valaskakis, 1990) - ideološkoj homogenosti u Mreži proturječi njezin acentrizam. Sam Castells ističe acentrizam kao distinktivno obilježje Mreže u odnosu na klasični centralizam monarhizma, fašizma ili staljinizma. Doduše, decentralizirana dominacija može također biti totalitarna i ne manje djelotvoran od starog totalitarizma. Pretvarajući se u ono što današnji njemački radikali nazivaju *Geldfaschismus*, kapital svugdje izmigoljuje i prilagođuje se u prikladnim oblicima kako bi zaradio "što više sa što manje" (radne snage). Međutim, financijske krize - bilo samo uslijed špekulacije papirima ili pak kontrakcije ostalih tržišta kapitala - pogađaju i dijelove globalne financijske i poduzetničke oligarhije, kao npr. azijska kriza. To pogoduje staroj konsolidaciji, savezu sa snagama "svetog rata" (odatle virulentnost Huntingtonove ideje "sudara civilizacija" među arapskim i

azijskim, kao i zapadnim, konzervativnim krugovima). Produbljavaњem takve krize ubrzo bi se pokidala Mreža i preinačila u obrazac za koji ju je Pentagon bio prvotno dizajnirao: uspostavljanje informacijske veze sa savezničkim centrima čiji je naseljeni prostor uništen ratom.

Na sreću, takvom grozomornom scenariju ne odgovara razvoj mirnodopskih kompjutoriziranih mreža i to ne toliko u vojnoj i financijskoj koliko u drugim područjima. Mnoge svjetske mreže informacija, poput divovskog zagrebačkog *Culturelinka* i drugih nabujalih mreža nevladinih organizacija (usp. Cvjetičanin, 1996; *Culturelink*, 1998), ne uklapaju se u logiku (financijske i vojne) meta-mreže. Druge velike mreže u pravilu su otvorene i uključuju milijardu *linkova* s drugim sličnim mrežama. Barem u područjima s mekim resursima moći - od ekoloških do kulturnih informacija i komunikacija - ne postoji jaz ni oštar prijelaz koji dijeli kompjutorizirane mreže od ostalih društvenih mreža, prije svega s profesionalnim udruagama u takvim područjima.

Geometrija interesa financijskog kapitala širi se tankim mlazom, a povlači bezobzirno, trgajući i vlastite redove, ali ipak ne posve. Meta-mreža ne oštećuje svoju čvrstu jezgru - europski i američki financijski kapital. Ako je to granica njezine promjenljivosti, premda ni novčanica euro nije stvorena da bude "brat" dolaru - onda se klasnoj homofiliji neizostavno pridružuje etnička i vjerska, to jest "civilizacijska".

Reaktivna homofilija, u odnosu na gibanje kapitala, ipak nije isključivo pa ni glavni element kulture. Kultura svakodnevnog života, kao ni visoka (umjetnička i znanstvena) kultura, gotovo svih nacija nužno ne stvara slike opsjednutosti "neprijateljima", ponajmanje "vječnim", jer to ni nije primarna zadaća kulture. Ali ih pokušavaju ucijepiti mediji pod nadzorom nedemokratskih režima, kako bi pokidali spontanu putanju mreža, a kulturu proglasili oduvijek autističnom, sličnom sebi.

Je li multimedijaska informatizacija imala takav degenerativan učinak na protok informacija i sadržaj svjetonazora u "prirodnim" društvenim mrežama? Afrika, za koju Castells opravdano tvrdi da je ispala iz Mreže, zapravo velika većina njezina stanovništva, preživljava u svojim "divljim mrežama", rodbinskim i plemenskim (usp. Singleton, 1990). Taj socijalni kapital jedino je što afrička i slična područja imaju u teškim materijalnim uvjetima. Ali samo s tim, uz to napadnuti agresivnom režimskom propagandom čija su meta susjedi te bez međunarodne materijalne pomoći i vojne intervencije u slučajevima rata koji postaju sve češći (Ruanda, Nigerija, Sierra Leone, Kongo, Sudan, itd.), mreže ne mogu preživjeti. Krajnje siromaštvo, bilo uzrokovano ratom ili teškim ekonomskim potresima, uništava i funkcije preostalih "jakih veza". Štoviše, vanjskom intervencijom, osobito kada je ona "kozmetička", npr. uklanjanje *slumova* radi uređenja vanjskog izgleda gradskih četvrti (usp. Wellman, 1982; Landry et al., 1996), odnosno nezainteresirana za ulaganje u lokalnu infrastrukturu i gospodarski razvoj, ne može se obnoviti društveni milje, posebno ne multietnički (usp. Kruhonja, 1999).

Ipak, još veliki dio društvenog svijeta živi između krajnosti meta-mreže i katastrofe. Mora li i taj tonuti u katastrofu ako ga meta-mreža jednom počne isključivati? Castells, s jedne strane, opravdano sumnja u sposobnost samoorganiziranja alternativnih veza širom svijeta kojom bi se oduprle bezobzirnoj strategiji financijskog kapitala. Čak smatra da je jedina organizacija konkurentna meta-mreži "globalna kriminalna ekonomija", svjetska mafija (proteže se i ulančava od Rusije do Kolumbije). Kao uzor subkulture, zbog brzog stjecanja prihoda, ona postaje sve popularnijom među mladom generacijom u sredinama opustošenim siromaštvom (Castells, 1997, 3:167-205).

Znači li to da ne postoje ikakve mogućnosti povezivanja i umrežavanja izvan "bermudskog trokuta" (meta-mreže, mafije i "svetog rata")? Pokušajmo načas drukčije razmisliti o pretpostavkama koje možda ne oponiraju troglavoj moći, ali pokazuju da nije dostatno samo-regulirajuća niti su mreže izvan njezina dohvata nezrele da se kao takve same održavaju.

Prvo, privredivačke, socijalno povezujuće i komunikativne vještine ljudi, dijelom angažirane u svojoj ekonomiji i drugim podzemnim protumrežama, bujaju usporedo s mrežama "bermudskog trokuta". Naravno, takvo snalaženje je reaktivno, a ne stvaralačko, namijenjeno preživljavanju u teškim uvjetima u koje su društveno zapostavljeni dovedeni protiv svoje volje. U kontekstu dominantnih mreža ipak je najvažnije očuvati minimum socijalnog kapitala i fizičke imovine. Takvi načini borbe za samoodržanje nisu glupi ni degenerativni, premda o njihovim oblicima i evoluciji malo znamo. Društvo u bivšem Sovjetskom Savezu, na primjer, preživjelo je totalitarizam, u njemu su bile sačuvane značajne zalihe solidarnosti i samopomoći, socijalni kapital, kao i obrazovni kapital. Ali bivša nomenklatura u sprezi s mafijom i vanjskim stručnjacima za "šok-terapije", pod službenim izgovorom "tranzicije", nastoji uništiti tu baštinu, dokazujući da je stanovništvo živjelo u zabludi kolektivizma, kao i potpunom neznanju o tržištu, poslovanju i ostalim tehnikama kapitalizma, grčevito se držeći postojećeg radnog mjesta, odbijajući promjene. Dakle, sve je bilo uzalud i ništa se nije naučilo što bi moglo biti korisno za budući život. Ta kolonijalistička gesta, koju susrećemo i u drugim istočnoeuropskim društvima, uključujući hrvatsko, ubrzo je pokazala svoje prijetvorno lice.

U ovom i ogromnoj većini drugih slučajeva, novi razvoj ima službeno proklamirani cilj i neslužbeni, a sve teže prikriveni cilj. Službeni cilj jest demokracija, opće blagostanje i sigurnost, ali u stvarne učinke te retorike malo tko više ne sumnja. Neslužbeni cilj, koji se sve više ukazuje kao glavni, jest razaranje (civilnog) društva. Razlog nije misteriozan, budući da se radi o starom refleksu gornjih klasa, njihovom strahu od istjecanja nagomilanih dobara iz malo ruku u mnogo više ruku. Dakako opravdan je i strah od osвете i degradacije koja može uslijediti: revolucionarni bijes i mržnja masa povijesna je činjenica. Odatle zazor od preraspodjele, jednakosti, "revizije pretvorbe", "komunizma", *red scare* i slični panični signali u raznim tvrdavama novog doba. Sporadično pokretanje genocidnih ratova, koje Castells eufemistički naziva "kirurškim", otkriva tek vrškove rogova nove strategije.

Stoga se, obratno od Castellsa, usuđujemo tvrditi da upravo meta-sustavi moći degeneriraju u svojoj praksi vladavine u svrhu obrane stečenog, a da se borba za društveno i materijalno preživljavanje u tradicionalnom svijetu "jakih" i "slabih veza" vjerojatno razvija ne samo u traljavim, nego i ingenioznim oblicima, poput siromašne majke koja se na sve načine dovija kako bi nahranila gladno dijete. Razlog što Castellsa, a budimo iskreni, i nas ostale, više zanimaju oblici preživljavanja gornje društvene klase, što smo impresionirani njezinim vještinama, kao i antipopulističkom razvojnom retorikom koja donju društvenu klasu označava kao debilnu (npr. "boje se kompjutora", "ništa ne razumiju", "ne zanima ih politika", "bezvezno glasuju na izborima" itd.), podjednako leži u interesima naručitelja/financijera istraživanja kao i našem vlastitome društvenom položaju. I nas progoni strah od isključuća na dno društva, i mi gledamo gore tražeći princezinu pletenicu. Naši su tekstovi, također, namijenjeni razumijevanju čitatelja među preostalim razboritim članovima elite, iako su ovi često plod naše tašte imaginacije, a ne naši simpatizeri.

Drugo, stvaralački potencijal nekriminalnih alternativnih mreža, osobito njihova mogućnost nadlokalnog širenja, i dalje predstavlja zagonetku. Kada je riječ o tome mogu li se mimo meta-sustava plesti mreže u svrhu povezivanja čovječanstva na drukčijim osnovama, padamo u nedoumicu: takav se globalizam čini mističnim. Koje su to mađioničarske ili, Eliašovim riječima, "nevidljive niti" koje mogu velik broj ljudi spajati i pokrenuti izvan lokalnog okvira, koje ne prolaze putem masovnih medija ili nove kompjutorski posredovane komunikacije? I ova kao i druge pitanje heterodoksije i mašte izgleda čudno i iracionalno, tim više što mora nadmašiti domet nove tehnologije komunikacije. Međutim, ova bolje od svakog mističizma oponaša svrhu svih religija: odvajanje duha od tijela radi novog postojanja. U ovoj, virtualnoj izvedbi bestjelesne komunikacije duh kroz ekran iskoračuje na onu stranu. Ali na ovoj ostaje našuljana stražnjica. Možda takav raščaravajući dojam neće toliko uznemiriti korisnike koliko društvena posljedica njihove separacije. Jer, "jaku vezu" zamjenjuju stolac i

stroj, dok ukućani smetaju, a "slabu vezu" daleki partner u virtualnoj koprezentnosti. Dakle, dalekometnom komunikacijom putem osobnog računala satima se udaljujemo od "male braće", a hrlimo u susret sveprisutnom Velikom Bratu, onom nadračunalu što znatiželjno otkucava naše povjerljive poruke.

Hoće li takva priklještenost umrtviti ili pokrenuti naše sposobnosti, tj. druženje i maštu, u nekom drugom smjeru kako bismo nanovo ispleli vezu između dvaju polova naše čežnje, zavičaja i svijeta? To opet ne znači da moramo odbaciti kompjutore kao ni svoju obitelj ili stare prijatelje. Društvena vještina i stvaralačka mašta mogu zatajiti i razvijati se na jedan i drugi način, u neposrednim i tehnološki posredovanim oblicima umrežavanja.

Zaključci: prema mnogo više vrsta homofilije

1) **Informacijsko društvo nije integrirajuće ni dualističko, nego dinamično homofilij-sko.** Porast informacija i sve veće značenje kompjutoriziranih mreža ima ograničene integrativne učinke koji se gomilaju prema homofilijским vezama, i to više klasnim na vrhu društava, a vjerskim i etničkim pri dnu društava. Tako stratificirani homofilijски obrazac, međutim, ne odražava dvostruku prirodu i dinamiku današnjeg društva, unatoč razvojnom jazu u svjetskim razmjerima. Globalne mreže ne mogu se, zbog povremenih kriza (financijski lomovi, privredne recesije) perpetuirati kao klasni savez (svjetskog financijskog kapitala), nego samo u kombinaciji s ostalim (starim) savezima. Isto tako, društvene veze i mreže u donjim slojevima društva, kao osnova za kolektivnu mobilizaciju i akciju, ne mogu se održavati samo na vjerskoj ili etničkoj osnovi nego, također, makar ograničenoj, na klasnoj solidarnosti (difuzno nezadovoljstvo i divlji štrajkovi u zemljama tranzicije).

2) **Globalne mreže ne dokidaju ostale društvene mreže i ne uklapaju se u obrasce masovnog društva i medija.** Osim u slučajevima krajnjeg siromaštva i ratnog razaranja sredine, lokalne društvene mreže perpetuiraju svoje "jake" i nadlokalne, "slabe veze". S tog stajališta, globalne interaktivne mreže informacijskog doba čine nastavak "slabih veza" unutar i između nacionalnih društvenih elita. Obje vrste mreža razvijaju se paralelno ili usuprot obrascima komunikacije u masovnom društvu. U masovnom obrascu značajne poruke (putem medija) odjekuju snažno, plebiscitarno i često poprimaju manipulativan učinak svojstven mobilizacijskoj strategiji nedemokratskih režima. U mrežama se poruke zaprimaju s izvjesnom zadržkom, cirkuliraju i reinterpretiraju, pa je učestaliji dijaloški oblik komunikacije. Masovni obrazac favorizira grupne sukobe na osnovi krutih podjela, kategorijalne pripadnosti (klasa, vjera, etnija), dok mreža izrasta iz stupnjevite bliskosti-udaljenosti i pogoduje ravnomjernijoj diobi grupne lojalnosti i identiteta. Ipak takav mrežni senzibilitet, poglavito zbog pritiska masovnog obrasca, još nije razvijen da bi konkurirao krutim društvenim podjelama. I meta-mreža financijske oligarhije ima dvojni svjetonazor, demokratsko-univerzalistički i civilizacijsko-rasistički. Koji će od njih prevagnuti ovisi o konjunkturnim ili nekonjunkturnim privrednim trendovima

3) **Globalne mreže su nejedinstvene i podložne promjenama, a ostale mreže perpetuiraju kao dopuna ili suprotnost službenim institucijama.** Nastojanju financijskog kapitala da se putem vrtoglave informatizacije izdigne u moćni virtualni zamak koji će iskopčavati nekorišne teritorije i dijelove svjetskog stanovništva prepustiti samouništanju - proturječe dva procesa. Prvi je tehno-ekonomski. Globalna mreža je acentrična i slojevita, prošarana alternativnim virtualnim mrežama izvan izravne kontrole i intervencije meta-mreže. Uz to, povremena otkidanja njezinih dijelova uslijed poslovnih kriza, što dijelove koji su otpali gura snagama "svetog rata", ometaju bezbrižan život u virtualnom zamku. Drugi proturječan proces je društveni. Uslijed ekonomskih kriza, ali i drugih okolnosti, kao i zbog ciljeva koji se ne mogu ostvariti redovitim putem i pod okriljem službenih institucija, bujaju razni oblici mrežnih transakcija, kriminalnih i nekriminalnih, "divljih" i alternativno organiziranih. Kao takve, mogu biti produžena ruka (patrimonijalne) vlasti i ekonomskih institucija (ograničeno ili unutarnje tržište) ili izvor oponirajućeg, odnosno alternativnog organiziranja resursa.

4) **Evolucija nevirtualnih mreža nije prestala niti su one manje univerzalne ili inferiornije u obavljanju zadaća preživljavanja od globalnih virtualnih mreža.** Sadržaji (razmjene, transakcije i moći) virtualnih i tradicionalnih društvenih mreža, odnosno makro i mikromreža, razlikuju se po funkcionalnim zadacima, a ne hijerarhijski, po evolucijskom učinku. Naprotiv, degradacija oblika društvenog preživljavanja, prije svega uslijed siromašenja stanovništva, posljedica je deformirajućeg djelovanja meta-mreže (financijsko iscrpljivanje stanovništva), a ne njezine "prerazvijenosti". Meta-mreža je, poput "prerazvijenih" zemalja, razvila jedne sposobnosti (zgrtanje bogatstva) na račun drugih (solidarnost, sudjelovanje, suosjećanje). Takva globalnost je površinska i ima malen integrativni kapacitet. Time se njezin evolucijski doprinos neutralizira, a ne bi bilo neumjesno govoriti ni o podbačaju. Po svemu sudeći, financijska i tehnološka "prerazvijenost" uništava socijalni kapital (koheziju i solidarnost) u vlastitoj sredini, kao što potkopava ekonomske temelje perifernih društava. Ova onda mobiliziraju tradicionalne ili mutirajuće oblike društvenog preživljavanja, od "svetog rata" do alternativnih mreža. Od potonjih se posebno iziskuje znalačka sposobnost samoodržanja: u uvjetima oskudice, ispiranja zdravog razuma doktrinom o svemogućem tržištu ili neprikosnovenoj državi te suzbijanja naklonosti prema nepoćudnim drugima.*

5) **Prema drukčijim homofilijama.** Najveća prepreka stvaralačkom razvijanju alternativnih, neposrednih i/ili informatiziranih, mreža u drugim smjerovima jest prevlast tradicionalne (trostruke) homofilije. Castells s pravom upozorava da se još nalazimo u ranom razdoblju informacijskog društva. To podrazumijeva da će potražnja za drukčijim oblicima homofilije - prikladnim drugima, "sebi sličnima" - uspijevati, u budućim krajolicima informacijskog doba, birati partnere, tj. prijatelje, poznanike ili suradnike (rodbinu se, naravno, i dalje neće moći birati) među različitim društvenim slojevima i kulturama, prema individualnom sluhu neometanom starim ideološkim sirenama. Težnja za sklapanjem veza preko utvrđenih granica dolazi još iz djetinjstva, "pen-pal" supkulture, kada smo se preko novinskih adresa dopisivali s udaljenim vršnjacima ili smo to samo poželjeli. Danas zadovoljenje takve potrebe omogućuju, nažalost još uvijek rijetko, elektronski razredi i telekonferencije, a mnogo obilnije na imaginaran način trivijalna književnost SF-a.

5) **Prema kulturi mreže.** Alternativna težnja k drugima tek je preduvjet za promjenu kojom bi se spajalo raspuknuto (socioekonomski i kulturni jaz), prirodnijim putem (civilnog neposrednog druženja) zacjeljivalo oboljelo mjesto nove komunikacijske tehnologije (druženje s računalom), popravljalo ono što je izražajno mizerno (tehnološka pismenost u odnosu na književnu, "jezik" u odnosu na jezik). Općenito, potrebno je izgraditi kulturu komunikacije, udruživanja i životnog prostora koji bi skrenuo i preoblikovao pravocrtan tok nagona za zadovoljenjem potreba, onu gramzivost koju, umjesto odgojnih uzora mladim naraštajima, danas pokazuju globalni i lokalni špekulanti.

6) **Ako je samo za neke, novo doba je nakaza.** Samo "kirurškim zahvatom" u fizionomiju sustava moći od strane obrazovnih, umjetničkih i znanstvenih elita nezainteresiranih za zgrtanje profita i političke moći, informacijsko će doba poprimiti potpuniji ljudski izgled. Time će i poziv elita učiniti opravdanim - praviti "kirurške zahvate" u društvo kako bi se poboljšali njegovi materijalni, moralni i estetski standardi. Sve dok, međutim, svoj materijalni standard i mogućnost kretanja svijetom elite ne podijele s ostalima, dok ne prenesu manje obrazovanima svoje natprosječno znanje, birani ukus i multikulturni obrazac komunikacije, novo doba značit će za sociologiju samo korektan opis jedne materijalne, moralne i estetske nakaze.

* Nažalost, ta široka pretpostavka ostaje, po svemu sudeći, trajno spekulativnom. Mrežna analiza nije mogla, izvan laboratorijskih istraživanja (usp. Cook, 1982), empirijski prodrjeti do suptilnijih i složeniji oblika razmjene, transakcije, recipročnosti i drugih odnosa u društvenim mrežama - osim u opsegom manjim lokalnim, ali legalnim slučajevima suradnje u mrežama (usp. o mreži ribara u: Wilson, 1998). Ta prikračćenost s druge je strane možda sreća za društvo, jer nijednoj agenciji, makar nosila firmu znanstvenosti, ne bi trebalo gledati kroz prste kako praćenjem našeg svakodnevnog života oponaša totalitarnu znatiželju (usp. Katunarić, 1988:173-6).

LITERATURA

- Abric, J.-C. (1995) L'organisation interne des représentations sociales, u Guimelli, C., dir., **Structures et transformations des représentations sociales**. Lausanne: Delachaux et Niestle.
- Aldrich, H. (1982) The Origins and Persistence of Social Networks, u Marsden, P. V., and Lin, N., /eds./, **Social Structure and Network Analysis**. Beverly Hills: Sage.
- Aronson, D. R. (1970) Social Networks: Toward Structure or Process? **The Canadian Review of Sociology and Anthropology**, 4, November.
- Barber, B. R. (1998) Džihad versus McWorld. **Lettre Internationale**.
- Bell, D. (1973) **The Coming of the Post-Industrial Society**. New York: The Basic Books.
- Blau, P. (1977) **Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure**. New York: The Free Press.
- Blau, P. (1982) Structural Sociology and Network Analysis: An Overview, u Marsden, P. V. and Lin, N., (eds.).
- Boissevain, J. (1974) **Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions**. New York: St. Martin Press.
- Castells, M. (1997) **The Information Age: Economy, Society and Culture**. Vol. I: **The Rise of the Network Society**. Vol. II: **The Power of Identity**. Vol. III: **The End of Millenium**. Malden, Ma.: Blackwell.
- Cook, K. S. (1982) Network Structures from an Exchange Perspective, u Marsden, P. V. and Lin, N., (eds.).
- Cvijetičanin, B. (1996) **Dynamics of Communication and Cultural Change. The Role of Networks**. **Culturelink** - Special Issue. Zagreb: Institute for International Relations.
- Culturelink** (1998), Networking in Progress. Vol. 26, November. Zagreb: Institute for International Relations.
- Čačić-Kumpes, J. (1998) Etničke raznolikosti u Europi i politika kulturnog pluralizma, u Ružica Čičak-Chand & Kumpes, J., **Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa**. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Degenne, A., Flament, C. (1984) La notion de regularité dans l'analyse des reseaux sociaux. **Bulletin de methodologie sociologique**, No. 2.
- Elias, N. (1939/1988) **Die Gesellschaft der Individuen**. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Ferrand, A. (1991) L'acteur relationnel. **Cadmos - Nouvelle Revue Europeenne**. No. 56, hiver.
- Fox, J. (1994) The Difficult Transition from Clientelism to Citizenship: Lessons from Mexico. **World Politics**, vol. 46, January.
- Galbraith, J. K. (1973) **The New Industrial State** (1967/1972). New York: The New American Library.
- Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties. **American Journal of Sociology**, vol. 78.
- Granovetter, M. (1982) The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited, u: Marsden, P. V. and Lin, N., (eds.).
- Granovetter, M. (1985) Economic action and social structure: the problem of embeddedness. **American Journal of Sociology**, vol. 49.
- Greider, W. (1997) **One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism**. New York: Simon & Schuster.
- Hacker, K. L., Todino, M. A. (1996) Virtual Democracy at the Clinton White House: An Experiment in Electronic Democratisation. **The Public** 1(3).
- Hofstede, G. (1994) **Vivre dans un monde multiculturel**. Paris: Les Editions D'Organisation.
- Katunarić, V. (1988) **Dioba društva**. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Kriesi, H. (1998) **Le système politique suisse**. Paris: Economica.
- Kruhonja, K. (1999) Neke državne institucije opstruiraju Ustav i zakone. **Novi list**, god. 53, 4. siječnja.
- Landry, C. et al. (1996) **The Art of Regeneration**. London: Comedia.
- Levy, P. (1997) **Cyberculture**. Strasbourg: Odile Jacob.
- Luhman, N. (1986) **Soziale Systeme**. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Machlup, F. (1962) **The Production and Distribution of Knowledge in the United States**. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

- Mann, M. (1986) **The Sources of Social Power**. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mark, N. (1998) Beyond Individual Differences: Social Differentiation from First Principles. **American Sociological Review**. Vol. 63, June.
- McPherson, J. M., and Ranger-Moore, J. R. (1991) Evolution on a Dancing Landscape: Organizations and Networks in Dynamic Blau Space. **Social Forces**, vol. 70.
- Mowlana, H. (1996) **Global Communication in Transition. The End of Diversity?** Sage.
- Parsons, T. and Platt, G. M. (1973) **The American University**. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Putnam, R. D. (1995) Bowling Alone: America's Declining Social Capital. **Journal of Democracy** 1(6).
- Rus, V., Adam, F. (1989) **Moć i nemoć samoupravljanja**. Zagreb: Globus.
- Schenk, M. (1993) Die ego-zentrierte Netzwerke von Meinungsbildern. **Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie**, Jg. 45, H. 2.
- Singleton, M. (1990) *Reseaux sauvages*, u Thill, G., dir., **Reseaux: mode d'emploi, environnement, communication, recherche**. Namur: Presses Universitaires de Namur.
- Stichweh, R. (1998) Die Soziologie und die Informationsgesellschaft. **Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie**. Sonderheft. Jg. 38.
- Turner, J. H. (1995) **Macrodynamics**. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press.
- Valaskis, K. (1990) Mondialisation et reseaux: les veritables enjeux de la fin de siecle, u Thill, G., dir.
- Wallerstein, I. (1985) **Suvremeni svjetski sistem**. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost omladine.
- Wellman, B. (1982) Studying Personal Communities, u Marsden, P. V., and Lin, N.
- Wilson, D. C. (1998) Markets, Networks, and Risk: An Analysis of Labor Enumeration in the Lake Victoria Fishing Industry. **Sociological Forum** 3(13).
- Woong, S., and Salaff, J. W. (1998) Network capital: emigration from Hong Kong. **British Journal of Sociology**. 49(3).

INFORMATION AGE AND HOMOPHILIA: A TREATISE ON THE CONTRIBUTION OF THE SOCIOLOGY OF NETWORKS

VJERAN KATUNARIĆ

Department of Sociology, University of Zagreb

The article comprehensively discusses Castells's statement that the new globalizing networks "strengthen existing social patterns". Unlike macro-functionalism (Mark's thesis about the societal integrative effect of the information flow) and network analysis in sociology (Granovetter's thesis on the "strength of the weak ties"), Castells stresses disintegrative effects of the information globalization and relativizes the proposition about the "dualistic society", e.g. the networked and non-networked parts of the world. Informatization can in that sense be understood also as a means of spreading class homophilia (Blau) of the new business networks, compromising the other social networks. The author critically examines both approaches - information optimism and the quasi-sociological dualism, and maintains that the evolution of the traditional, non-virtual social networks continues, and that the global virtual networks are inconsistent and multipurpose. In conclusion the author examines the possibilities of the development of the virtual and non-virtual social networks apart from the threefold homophilic pattern (class, religious, and ethnic).